

Реферат роботи.

1966 року у видавництві «Наукова думка» з'явився друком "Нарис з історії філософії на Україні", де весь багатомісячний набуток українських мислителів, від доби Київської Русі до XVIII ст., розглядався на 15 сторінках книги. Натомість, 1987 року, (всього через 20 років) у тому ж видавництві «Наукова думка» побачила світ "Історія філософії на Україні" у 2-х томах, де згаданому періодові було присвячено вже 290 сторінок (увесь I-й том). Це сталося завдяки ентузіазму кількох науковців Інституту філософії НАН України імені Г. С. Сковороди, а також за допомоги науковців Києва, Львова, Ніжина та Харкова, які стали перекладати рукописи професорів Києво-Могилянської академії.

Сьогодні історія української філософії продовжує збагачуватися новими здобутками. Про це засвідчує, зокрема, й «Історія української філософії», (КДУ, 2008 р.), де є два окремі розділи: 1. Ренесансний гуманізм в Україні; 2. Філософія у Києво-Могилянській академії. Автором першого розділу є нинішній претендент, який має з обох тематик також низку монографій та наукових публікацій.

I. «Ренесансний гуманізм в Україні» (XV-XVII ст.)

Цей філософський напрямок в Історії української філософії претендент започаткував ще в 80-і роки минулого століття, а пізніше обґрунтував у кількох монографіях та численних наукових публікаціях з історії української філософії.

Довгий час доба XV–XVI ст. в історії української культури, на жаль, залишалася належно не вивченою. І це попри те, що над пошуком і аналізом писаних пам'яток української культури згаданого періоду титанічно потрудилися у свій час Іван Франко і Михайло Грушевський. Їхні напрацювання ще й сьогодні продовжують бути орієнтиром для дослідників у пошуках нових документальних свідчень ідейної і збройної борні наших пращурів за державність у нещасливі часи бездержавності. Саме ці мислителі й задекларували у своїх працях, що цей історичний відтинок не є всуціль однорідним, як щодо якості, так і кількості збережених пам'яток духовної культури України. «Ці віки, на думку Михайла Грушевського, були такі смутними, але не безплідними днями нашого життя!». Це була перерва "сонної тиші", коли нововведення акумулюються малопомітно».

Наведені вислови найвидатніших істориків давньої української літератури свідчать, насамперед, про надзвичайну складність порушеної теми, хотілося б завершити оптимістичними словами Михайла Возняка, який мав надію, що «будучі пильні дослідники певно не пошкодують вложеної... праці» на вивчення української культури цього часу. Нині ці слова можна вважати пророчими.

Сьогодні ситуація з дослідженням української культури розглядуваного періоду кардинально змінюється внаслідок відмови від народницьких, великодержавницьких та комуністичних ідеологем, коли до української культури зараховувалися лише пам'ятки, написані українською мовою, лише православними авторами і лише тими, які жили на теренах окреслених окупантами. Відтак, до українських авторів претендент зараховує нині: 1) тих, які самовизначилися, щонайменше на рівні «ми (russus, ruthenus, roxolanus) і «вони» (polonus, moscovitus тощо); 2) які жили на етнічних українських теренах

(«від Сяну до Дону») – включно з «Руським воєводством» у Польщі; 3) всіх українців будь-якої конфесії, тт. відходимо від конфесійного патріотизму; 4) всіх українців, незалежно від того, якою мовою вони писали.

Особливо цінними виявляються пам'ятки написані «інтернаціональною» латиною, які претендент одним з перших почав уводити в науковий обіг. Йдеться, передусім, про наукові праці Станіслава Оріховського – чи не найвизначнішої постаті серед українських римо-католиків, який розробляв важливі проблеми, що хвилювали тогочасне українське і польське суспільство. Повернення його імені та низки інших латиномовних мислителів XV-XVI ст. в духовну культуру України допомагає реконструювати перервану тяглість історичної та інтелектуальної традиції, яка дуже важлива з огляду на потребу забезпечення неперервності культурного успадкування, зв'язку "минулого" й "сучасного", охоплення одного й другого в одне ціле, тобто досягнення історичного розуміння, що робить історію діючою. Введення в науковий обіг латиномовної спадщини Ст. Оріховського та інших мислителів посприяло, зрештою, відкриттю цілком нового напрямку в історії української філософії – РЕНЕСАНСНИЙ ГУМАНІЗМ. Нині ця тема знайшла належне їй місце в усіх, навіть канонізованих, підручниках з «Історії української філософії».

У своїй, певною мірою підсумковій монографії «Україна в пошуках своєї ідентичності» (яка номінувалася на Шевченківську премію у 2011 році) претендент на основі аналізу величезного масиву першоджерел, значною мірою латиномовних, робить власні висновки. Відтак, він поділяє вітчизняних мислителів XV-XVI ст. на чотири угруповання: православно-консервативне (уособлюване Іваном Вишенським і Йовом Княгиницьким), утраквістичне (репрезентоване діячами братств та Острозького культурно-освітнього осередку), унійне (на чолі з Іпатієм Потієм та Йосифом-Вельяміном Рутським) і ренесансно-гуманістичне (у межах якого розвивалася західно-європейська версія ренесансно-гуманістичної культури). Аналіз цих ідейних течій у тогочасній Україні дає можливість простежити тривалий процес становлення ранньомодерної культури і філософської думки. Разом з тим свідчить про плюралізм мислення у всіх сферах духовного життя, безкомпромісну полеміку і можливість відстоювати свої наукові та релігійні переконання. Отож, Україна була європейською та демократичною. Такі обставини сприяли розвитку освіти, зокрема появі Острозького культурно-наукового осередку та центру Києво-Могилянської колегії (академії). Ці колізії певною мірою дали поштовх для переможної національно-визвольної війни українського народу у першій половині XVII століття.

Згадана вище робота актуальна також і для сучасної України, оскільки порушує проблему осмислення того шляху, яким і для чого прямує Україна. При цьому претендент апелює до визначення «ідентичності» італійським філософом М. Каретті («Розлад пам'яті: Росія і сталінізм»), де під ідентичністю розуміється почуття «належності, що змушує індивіда впізнавати власні риси в певному, відмінному від інших, співтоваристві, та володіє власною системою цінностей». Усвідомлення цієї ідентичності – завдання, що стояло перед українською нацією протягом багатьох віків.

Першим у монографії «Україна в пошуках своєї ідентичності» автор аналізує **православно-консервативне** угруповання, погляди представників

якого базувалися на філософії візантійського ісихазму і гуманістичних принципах раннього християнства. Їхньою специфікою був глибинний, внутрішній зв'язок з греко-візантійською та давньоруською традиціями. Розвиваючи головну ідею візантійського ісихазму, представники цього напрямку вважали людину духовно і фізично немічною, гріховною, тому вони абсолютизували духовне начало в людині, а свої інтелектуальні зусилля спрямовували, насамперед, на пошуки так званої внутрішньої людини. Знаковими фігурами тут були Іван Вишенський, Йов Княгиницький, Йов Почаївський (Желізо), Ісайя Копинський, Віталій із Дубна. Найяскравішим і колоритним представником цього напрямку в колі інших мислителів був Іван Вишенський. З одного боку, його діяльність сприяла збереженню національної єдності, релігійних і культурних традицій, а з другого — становила загрозу духовної ізоляції, набуття культурою стійких рис провінціалізму.

Термін „утраквісти” (напрямок, версія, угруповання) чи не вперше ввів до наукового обігу О.Зілинський на ознаку синкретизму – найхарактернішої риси формування нової української культури того часу, коли інтенсивно здійснювався синтез старої української духовності візантійського типу з культурними вартостями західноєвропейського світу. Його сенс полягав у тому, що українське духовне життя, не пориваючи цілком з візантійською традицією, дедалі відчутніше починає збагачуватися духовними надбаннями західноєвропейських мислителів. До утраквістів претендент зараховує, передусім: Мелетія Смотрицького, К.Транквіліона-Ставровецького, братів Зизаніїв, у творах яких процес розвитку філософської думки почав виразно набувати форми руху "між протилежностями і через протилежності до синтезу" (Д. Чижевський). Цей рух протилежностей в українській філософській культурі зазначеного періоду найяскравіше проявився у формі боротьби двох полярних течій, які сформувалися і протистояли в межах одного етико-гуманістичного напрямку. З одного боку, це аскетично-споглядальна течія, яка базувалася на філософії візантійського ісихазму і проповідувала гуманістичні принципи раннього християнства, з іншого – ренесансно-гуманістична течія, представники якої стояли на засадах європейського раціоналізму і проголошували ідеали християнського гуманізму епохи Відродження і Реформації.

Третій розділ монографії називається "уніати". Він починається з розгляду передумов, які спричинили до укладання унії. Наголошується, що ще у 1-й половині XVI ст. , за польських королів Сигізмунда I (1506–1548) та Сигізмунда II Августа, світська влада у ставленні до української православної церкви була прикладом державної завбачливості в розумінні та в підходах до розв'язки питань, які стосувалися конфесійної рівноправності та свободи віровизнання. Але з прийняттям Люблінської унії, не зважаючи на видані гарантії, що урядовою мовою у них залишиться руська і, що Православна церква збереже свої права, насильства примножувалися. Польська держава поступово почала ставити виразників неофіційних конфесій у соціальне нерівноправне становище. Проведений аналіз творів мислителів-уніатів засвідчує, що каменем спотикання на шляху об'єднання католицького і православного віросповідань в Україні були, передусім такі: першість Папської юрисдикції, філіоке, целібат і питання чистилища [purgatorium]. Крім того, українські мислителі прагнули до універсальної унії, до об'єднання всіх християнських церков, а католики

пропонували православним приєднатися до них, визнання їхніх канонів і підпорядкування Папі римському. Берестейська унія показала, що православним прихильникам унії в Україні вдалося домогтися значних поступок від католиків. Але фактично відбувся розкол української православної церкви з усіма негативними наслідками. Втім, у перспективі, коли українська православна церква була брутально підпорядкована московському патріархату, уніатська церква стала єдиним дієвим захисником української ідентичності та інтересів українського народу. Що стосується антропологічних уявлень, то уніати стояли переважно на позиціях ренесансно-гуманістичного антропоцентризму, згідно з яким людина є центром Всесвіту і найвищою метою всіх подій, що відбуваються у світі.

У IV-му розділі вже згадуваної монографії «Україна в пошуках своєї ідентичності» – **"Ренесансний гуманізм"** мова йде про тривалий час замовчувані імена, переважно католицького віросповідання, які писали переважно латиною чи польською мовою, сповідуючи ідеї гуманізму доби Відродження. Феномен «католицької Русі» є, «історичним терміном, вживаним на ознаку українців римо-католицького віросповідання», які відіграли важливу роль у культурному, релігійному, суспільно-політичному і націотворчому процесах України, починаючи від XVI століття. До “католицької Русі” претендент зараховує представників католицького віросповідання, які були національно свідомі, наполегливо ідентифікували себе українцями, декларували своє “руське” походження. Свідченням цього може бути, наприклад, те, що багато з них підписували свої твори, додаючи до прізвища виразне означення – назву свого народу: С. Оріховський-Роксолан (Orichovius-Roxolanus, Orichovius-Ruthenus), Туробінський-Рутенець (Turobinius-Ruthenus), Павло Кросненський-Рутенець, Русин (Paulus Ruthenus Crosnensis), Георгій Тичинський-Рутенець (Tyszyniensis-Ruthenus), Григорій Чуй-Самборський Рутенець (Gregorius Vigilantius Samboritanus Ruthenus). Упродовж життя часом змінювалися їхні політичні орієнтації, але свою прихильність і причетність до Русі-України як до батьківщини вони зберігали назавжди. Рівень національної самосвідомості в українських мислителів також коливався, але рідко опускався до нуля. Україна для них була “нашою”, “своєю” землею. Це засвідчують багато авторів, зокрема, Павло Кросненський, для якого назва народу “Русь” є “словом солодким”; С. Кленович у “Роксоланії” оспівує тринадцять великих українських міст і жодного польського, хоча жив у польській державі. В іншому місці він ще відвертіше самоідентифікується, коли заявляє: “як же нам українське своє пристало руно цінувати” . На чіткому протиставленні “ми” — “вони” побудована і вся поема Домбровського “Дніпрові камени”, де “ми” — це руси-українці, “народ, який зберіг дідівський Київський престол аж понині”; “своїми” є також і князі Острозькі та Заславські, і нащадки Данила Галицького. А “вони”, тобто чужинці, — поляки, литовці, татари, мосхи, з якими точаться перманентні війни з перемінним успіхом.

Специфічна духовно-культурна і соціально-економічна ситуація в Україні у першій половині XVI ст. сприяла поширенню і розвитку ідей раннього, або етико-філологічного гуманізму, пов'язаного із викладанням риторики, граматики, поезики, історії і моральної філософії на базі класичної античної освіти. З другої половини XVI ст. у зв'язку з посиленням національного,

соціального і релігійного гніту з боку польської шляхти і католицької церкви українські мислителі-полемісти дедалі частіше звертаються до проблем, які хвилювали представників пізнього Відродження, а також реформаторів. Коло їхніх інтересів охоплює теологію, натурфілософію, природознавство.

Спираючись на досягнення представників західно-європейського раннього гуманізму, ренесансні мислителі України XVI ст. розвивали також ідеї гуманістичного антропоцентризму з характерним для нього обґрунтуванням стихійного самоутвердження особистості у її чисто земному здійсненні, уявленням про творчу силу індивідуальної людини, проводили думку про гармонію земного і небесного світів, тілесного і духовного начал, утверджували ідеї громадянського гуманізму. Проте, найчастіше вони розглядали ті аспекти, які стосувалися пізнання природи і людини, а надто – суспільної проблематики.

В основі історіософії українських гуманістів лежить погляд на історію, що зосереджує увагу насамперед не на Божому, а людському вимірі її розгортання. Історія для них — це людська драма у дії. Зміст історії визначається зусиллями творчої людської індивідуальності, що виступає співучасником Бога у встановленні справедливості на землі. Люди не є маріонетками, якими рухає Боже провидіння. І ще одне: "діалогізм" і гуманізація стали двома чи не вирішальними принципами, на яких має ґрунтуватись перехід до бачення історії філософії на рівні культури, що замість однолінійного, монологічного погляду стверджує справді плюралістичне, діалогічне розуміння історії філософії.

Українські мислителі осмислювали також суспільні проблеми, застосовуючи державно-правові концепції епохи Відродження до вітчизняних суспільно-політичних реалій. На цій основі створюється модель можливого державного устрою України. Докладно аналізуються також етико-політичні концепції громадянського гуманізму. Вони, на думку претендента, «сприяли формуванню національної самосвідомості, патріотизму, прагнення працювати на «спільне благо»; утверджували цінність політичних свобод. А це у свою чергу послужило згуртуванню українського народу у вирішальний період його національного становлення.

Чільне місце у цьому розділі відводиться аналізу історико-філософських поглядів Станіслава Оріховського, національна самосвідомість якого була дуже високою. Це йому належать слова: *Ruthenum me esse et glorior et libenter profiteor* ("я українець, цим пишаюся і про це відверто заявляю"). Станіслав Оріховський-Роксолан (*Stanislaus Orichovius Roxolanus, Stanisław Orzechowski Rusin*) (1513–1566) – визначний українсько-польський гуманіст, оратор, публіцист, філософ, історик, полеміст. В Західній Європі його називали "українським Демостеном" та "сучасним Цицероном". Його вчителями були визначні діячі того часу: відомий німецький гуманіст Меланхтон та реформатор Мартін Лютер. Оріховський якийсь час навіть жив у домі останнього. В царині філософії найбільше цікавився проблемами, пов'язаними з етикою і політикою. У його трактаті «Напученні польському королеві Сигізмунду Августу» маємо чи не перший у XVI ст. проект державного піднесення України під управлінням просвіченого польського вінценосця.

У монографії претендента "Україна в пошуках своєї ідентичності (Історико-філософський нарис)" аргументовано доведена наявність в українському суспільстві XVI—початку XVII століть чотирьох ідейних

напрямків, очолюваних видатними суспільно-політичними і церковними діячами України. Такий плюралізм мислення у всіх сферах духовного життя, і бажання мислителів відстоювати свої наукові та релігійні переконання, вести безкомпромісну полеміку, засвідчують, що Україна була європейською та демократичною країною, в якій ішов також процес пошуку своєї національної ідентичності. Такі обставини сприяли розвитку освіти, зокрема, появі в середині XVI ст. Острозького культурно-наукового осередку та Києво-Могилянської колегії (академії) на початку XVII-го. Зрештою, всі ці колізії значною мірою допомогли сконсолідувати українське суспільство у переддень національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького.

Коли йдеться про становлення національної самосвідомості в народів Західної Європи, ми схильні сприймати той процес як еволюційний шлях розвитку від нижчих форм до вищих. В Україні подібна послідовність не така виразна й чітка. Тут простежуються неодноразові злети і падіння; за дивовижним виявом пасіонарності наступав період національної пасивності й зневіри з усіма його негативними наслідками. Але, незважаючи на це, ідея української національної держави ніколи не зникала навіть у найтяжчі часи чужоземного поневолення, "сам факт якого ще не припиняє життя нації, доки у суспільства є сильна, ділами засвідчена воля бути політичним суб'єктом" [Лисяк-Рудницький]. Така воля в українського народу була постійною, і за більш-менш сприятливих обставин давала дивовижний спалах національної самосвідомості, як те бачимо і в творах вже відомих латиномовних авторів. Доробок претендента – не лише нова розвідка у галузі історії філософії, яка сприятиме зникненню ще однієї білої плями на мапі культури України. Це є ще одним кроком на шляху української нації до утвердження власної ідентичності, до самоствердження себе як нації в колі європейських держав.

2. Дослідженні філософії в Києво-Могилянській Академії (XVII-XVIII ст.).

Культуру України у часовому вимірі X-XVIII ст. умовно можна поділити на такі періоди: 1. Київська Русь (X-XII ст.); 2. Литовсько-руський період XIII-XIV ст.); 3. Український Ренесансний гуманізм XV - XVI ст.); 4. Києво-Могилянська академія (XVII- XVIII ст.). Не зважаючи на те, що останньому з названх періодів більшою чи меншою мірою приділяється постійна увага, але об'єктивне його вивчення є далеким до завершення - доки сотні латиномовних рукописів лежатимуть в рукописах ЦНБ непрочитані і непрокоментовані. І це, не зважаючи на прискіпливу увагу до цієї проблематики кількох науковців Інституту філософії НАН України та міста Львова протягом кількох останніх десятиліть.

Доробок претендента у дослідженні цього феномену в Історії української філософії складається з монографії та упорядкування кількох фундаментальних видань, написання розділів у академічних виданнях історії української філософії; а також у дешифруванні, перекладі і коментуванні латиномовних рукописів. Особлива увага приділялася, зазвичай, з'ясуванню філософських поглядів Т. Прокоповича, які претендент виклав у трьох вступних статтях упорядкованого ним видання (Теофан Прокопович. Філософські праці.

Вибране) зреферованийий виклад яких подаємо нижче.

1. Суспільно-політичні погляди, ідеал держави.

Прокопович Теофан / Феофан (1677/1681–1736) – учений, письменник-полеміст, філософ, державний діяч, автор багатьох літературно-публіцистичних, філософських, природознавчих і теологічних творів. Був ректором Києво-Могилянської академії та професором натурфілософії, риторики, логіки, етики й теології; виявив себе талановитим поетом і неперевершеним оратором. Згодом не з власної волі став архієпископом Новгородським у Росії. Автор багатьох творів різних жанрів, передусім, трагедокомедії «Володимир», трактатів «Слово про владу і честь царську», «Правда волі монаршої», «Духовний регламент» та ін.

Життя і діяльність Прокоповича чітко ділиться на два періоди: київський, коли він виступав як видатний учений, письменник, філософ, педагог; та петербурзький період, коли йому довелося бути здебільшого церковним та політичним діячем.

Повернувшись 1704 року до Києва з мандрівок по Європі, Теофан Прокопович став викладати в академії спочатку традиційні поетику і риторіку, а згодом включив до своєї навчальної програми, фізику, геометрію, філософію, богослів'я. І зі всіх цих предметів склав відповідні посібники, які вирізнялися чіткістю викладу й відсутністю схоластичних забаганок. У Києві Теофан створив і найвідоміший зі своїх драматичних творів, силабічну трагедокомедію "Володимир" (поставлену на кін 1705 року), де "рівноапостольний" князь, що прийняв християнство, виставлений як зразок освіченого монарха, який здолав вікове нещасття. Присвячений твір був Іванові Мазепі. Написав також сім богословських трактатів та багато інших різного роду праць. Т. Прокопович був у цей час також публіцистом, драматургом, літератором, брав участь у політичному житті України, яскраво вирізняючись серед своїх сучасників.

1716 року за наказом російського царя Прокопович змушений був їхати до Росії. У червні 1718 року він був висвячений на єпископа Псковського й Нарвського й відтоді стає головним помічником російського царя Петра I в справах правління. Тут (у Петербурзі) він брав участь у складанні, або був автором найважливіших державних документів того часу, насамперед "Духовного регламенту" (1720), по суті – закону нового церковного влаштування, згідно з яким скасовувалася посада патріарха й уводилася цілком підлегла цареві "Духовна колегія" (незабаром перейменована у "Святійший Правлячий Синод"), де сам Теофан і став головним її членом. Крім "Духовного регламенту", написав також інші твори, де висвітлював проблеми цивільного й церковного права, а також престолонаслідування, устанавлюючи принципи освіченої монархії.

Своє теоретичне обґрунтування абсолютизм знайшов 1718 року у книзі Прокоповича «Правда волі монаршої», що стала першою в Росії більш-менш повною і ґрунтовною апологією освіченого самодержавства. Увесь зміст книги спрямовано на доведення, ніби «державець» може вільно призначати собі спадкоємця, не зважаючи ні на «першородність», ні взагалі на спорідненість. Призначенням монарха, на думку Прокоповича, є служіння «всенародній користі», спільному для всієї батьківщини гаразду. Всяка верховна влада, писав

він, має єдину мету – всенародну користь, а володар повинен веліти народові все, що «народній користі й волі божій не супротивне». Теофан, як і Т. Гобс, допускав можливість трьох форм верховної влади: монархічної, аристократичної і демократичної, але, як уже говорилося, надавав перевагу монархічному правлінню саме у формі необмеженого самодержавства.

Визнаючи зверхність світської влади над церковною, Прокопович докорінно розходився у цьому не лише з католицькими теоретиками (Томою Аквінським, Беларміном та ін.), які узагальнювали й обґрунтовували існування папства, а й з поглядами, звичаями й установами російської старовини. 2 червня 1718 року, одержавши сан єпископа, Теофан не поїхав до Пскова на єпархію, а залишився в Петербурзі як найближчий співробітник царя Петра в церковних справах. Саме йому й доручив цар укладання законодавчого акту про ліквідацію російського патріархату й улаштування вищого церковного колегіального правління - Синоду.

II. Філософські погляди мислителя.

Бог і природа. Бог, на думку Прокоповича, існував «раніше буття світу... як найдосконаліший розум». Доти, доки «в часі з нічого єдиного виник витвір всіх речей... ті всі витвори в його розумі, як в архетипі, тобто прообразі, постійно знаходились». Світ речей, який, на його думку, ідеально, до реального буття, був співвічний богові, виник за допомогою «розлиття божественної доброти». Мислитель уважав, що існування бога не дається людині апіорно, а вимагає певних апостеріорних доведень. Бог у нього є то «всемогутнім», то «зв'язаним законами», залежно від потреб його концепції природи, мислення, суспільства.

У багатьох творах Прокопович критикує «антропоморфістів, які буєсловили про бога, начебто він має подібні до тілесного складу нашого органи й члени. «Нерозумно міркують ті, – говорить він, – які гадають, начебто бог є подібний до людини і начеб має і голову, і бороду, і руки, і ноги, і інші тілесні члени». Але таке «дурне міркування» є й у Біблії, адже й «у писанні згадуються й очі, і вуха, і руки божії та інші частини до наших подібні».

У визначеннях бога Прокопович нерідко відходить від традиційно-християнського розуміння його як особистості. «Є якась невидима всемогутня сила, – пише він, – яку ми богом називаємо». На місце бога у нього стають незмінні закони природи й служать засобом його елімінації. Вони роблять зовсім непотрібним і зайвим усяке наступне втручання бога в справи природи. Створена богом природа живе далі на підставі своїх законів. Весь зміст «Натурфілософії» Прокоповича свідчить про його прагнення пояснити природу з неї самої, із закономірного зв'язку природних явищ. Всупереч намаганням середньовічних теологів звеличити небесне, принизивши земне, людське, гріховне, Прокопович, як і гуманісти Відродження, ставить людину вище від небес. Говорячи про зірки й комети, він зауважує, що «людський розум сягає і вище».

Учення про матерію. Теофан Прокопович вважав Бога за основу всього сущого, і водночас писав, що «матерію не можна ніколи ні створити, ні зруйнувати, ні зменшити, ні збільшити», оскільки вона розвивається за власними, закладеними природою закономірностями. Не зважаючи на те, що мислитель визнавав первинність бога (буття божого) і вторинність природи,

створеної богом, матерія, на його думку, після цього акту більше вже не виникає і не зникає, а розвивається на підставі власних законів, без божого втручання.

Говорячи про незалежний від церкви розвиток природничо-наукового і філософського знань, Прокопович вважав, що навіть богословський силогізм, принаймні один засновок, повинен узгоджуватися з природним розумом.

На певних історичних етапах розвитку філософії тіло, річ, речовина вважалися еквівалентами матерії. Але в Прокоповича тіло й матерія аж ніяк не те саме. Тіло, а не матерія характеризується ним як субстанція. Матерія ж є лише одним з визначень субстанції, одним з її основ або принципів, її істотною частиною. На відміну від Арістотеля, Прокопович твердив, що матерія єдина й однорідна в усіх природних тілах, і це стосується землі й неба, живого і неживого; вона змінює лише форму, переходячи від одного тіла до іншого.

Вчення Прокоповича про рух, так само як і його вчення про матерію, містить у собі чимало елементів деїзму і тому внутрішньо суперечливе. З одного боку, він визнає бога як першопричину й першорушія, а з іншого боку – універсальність руху в природі, що здійснюється на підставі її власних принципів.

Теорія пізнання. У своїй теоретико-пізнавальній концепції Т. Прокопович говорить про два шляхи й два способи пізнання. Перший шлях (етап, засіб) – чуттєве пізнання; воно пов'язане з органами чуттів: зором, дотиком, нюхом, слухом. Другий шлях – уявна форма – використовує сили інтелекту: мислення, розум, розсуд, інтелект і т.д.

Антисхоластичний напрямок як натурфілософії, так і всього філософського курсу Прокоповича не викликає сумніву. Ідеї Відродження переплітаються тут з ідеями Реформації й раннього Просвітництва. Цілком у дусі цих ідей Прокопович значно збільшує обсяг курсу натурфілософії в порівнянні з іншими прочитаними ним курсами. Натурфілософія не тільки найбільший, але і основний курс у системі викладених ним філософських дисциплінах.

III. Просвітницькі ідеали та практичні кроки до них

Ідеї раннього Просвітництва. Ранній його етап, як відомо, багато чим відрізняється від Просвітництва другої половини XVIII ст. Разом з тим він має чимало рис, притаманних гуманізові епохи Відродження та Реформації, оскільки теоретичні концепції просвітників є продовженням і розвитком ідей Відродження. Західноєвропейський гуманізм XV–XVI ст. уже був першою формою буржуазного просвітництва і набрав свого розвитку саме у творах наших просвітників XVII-першої пол. XVIII ст. Ранньому Просвітництву притаманні такі особливості: вивільнення філософії з-під влади теології; посилений інтерес до природознавства; відхід од схоластики й догматизму в науці та від спекулятивного методу вивчення природи; популяризація знань, освіти серед широких верств суспільства; боротьба за світський характер усього суспільного життя; критичний перегляд Біблії; секуляризація церкви; толерантність; поява буржуазного світогляду; інтерес до внутрішнього життя людини; введення національних мов у науку замість традиційної латини тощо. Одним з найбільших надбань філософії на Україні того часу і її цінністю були

саме ці ідеї раннього Просвітництва. У цей час відбулося також зародження однієї з основних ідей Просвітництва – ідеї залежності суспільного розвитку від поширення освіти.

Розвитком суспільства, на думку просвітників, рухає боротьба розуму проти невігластва й забобонів. Не був винятком у цьому й Т. Прокопович, який виступав не проти релігії взагалі, а лише проти віри, що ґрунтується на забобонах і невігластві. «Коли немає світла вчення, – писав він, – не може бути доброго стану в державі й церкві, не може не бути неладу й багатьох сміху гідних забобонів, а ще ж і розбрату, і найбезглуздіших ересей», які, гадає Т. Прокопович, аж ніяк не спричинені науками. Бо як давні еретики «казилися», так і російські розкольники жорстоко «казяться» не від учення, а від дурацтв і неучтва. «І якщо поглянемо через історію, немов через підзорні труби на минулі віки, то, – продовжує вчений, – побачимо все гірше в темних, а не у світлих ученнях часах». Але тепер того, хто в науці гідний похвали, намагаються очорнити в очах народу й державців. І це роблять обскуранти, які запевняють, що в країні усе гаразд. «До того дійшло, що сліпі сліпих водять... і в баб'ячі побрехеньки ліпше вірять...». *Відсутність освіти*, на думку Прокоповича, *породжує не тільки невігластво, а й жорстокість*, яка від природи невласлива людині. «Рід наш жорстокий і німотний, і письмен ненавидці в цьому винні», – писав він у трагедокомедії «Владимир». Тема боротьби освіти з неучтвом, що захищається духівництвом, проходить через всі твори мислителя. До неї він звертається й у своєму лекційному курсі, прочитаному ще в Київській академії, особливо в «Риторичі».

Ще в Києві Прокопович написав і трагедокомедію «Володимир», темою якої, власне, й була боротьба за освіту, прогрес, нові починання світської влади на чолі з гетьманом Іваном Мазепою. Під історичною канвою у цьому творі прихована злободенність, чого не заперечував сам Теофан і в чому не сумнівалися реакційні діячі церкви. Вже в Росії один із них у своєму доносі звинувачував Прокоповича, зокрема, й у тому, що він «чернечий сан лає дуже й за вельми богові противний має... Священників російських називає жериволами, лицемірами, ідолюськими жерцями, а ченців – чорними мужиками й пекельниками... і чернецтво бажає викорінити».

На противагу поширеній тоді думці, що мовою науки може бути лише латинська, просвітники виступали на захист народної мови. Так, у діалозі «Разговор гражданина з селянином...» устами громадянина Прокопович казав: «Філософія не значить собою латинська мова, бо може бути філософ і руська людина. І всякою мовою любомудрувати можна». Часто, написавши твір латинською мовою, учений додавав поруч власноручний переклад. Обґрунтовував він це так: «Я власні твори на нашу руську мову переклав... лише з міркувань, щоб вуха наших земляків слова легше сприймали і могли б швидше збагнути».

Теофан Прокопович відверто виступав також за толерантність. Його улюбленим латинським прислів'ям було: «Смачне вино споживаючи, не питай звідки воно, а в добрих мужів – про їхню релігію та звідки родом».

Одним з найбільших надбань філософії на Україні того часу і її цінністю були ідеї раннього Просвітництва, чільним представником якого був Прокопович. Його девізом були слова "Нехай освіта хвилює вік!"

У віковій історії сусідніх народів нерідко буває так, що протягом певного відтинку часу культура одного народу впливає на іншу, а згодом навпаки - починає домінувати ця інша і справляє вплив на сусідню. Візьмімо, наприклад, Польщу. Хто буде заперечувати про вплив польської культури на українську, принаймні, від XVII ст. - ніхто. А як було раніше? Цього в Україні майже ніхто не знає. А поляки знають і пишуть про це. Зокрема, польські дослідники зазначають, що в XV - першій половині XVI ст. Руське воєводство Речі Посполитої (етнічно тоді всуціль українське) дало Польщі більше культурних і державних діячів ніж будь-яке інше воєводство. Претендент у своїх монографіях наводить багато конкретних фактів, які свідчать про те, що у зазначений період (XV - першій половині XVI ст.) українська культура значно впливала на польську, тобто була її донором. А тепер інший приклад. Сьогодні нерідко чуємо про те, що російська культура завжди впливала на українську. Якщо говорити про XIX-XX ст., тоді це правда. Але незаперечним фактом є й те, що раніше - у XVII-XVIII ст. був потужний вплив української культури на російську. Не дарма ж відомий російський церковний діяч того часу Гедеон Вишневський писав: «Из Киевской академии, акы из оных Афин вся Россия мудрости почерпала».